

İslam toplumlarında reform düşünce ve sosyolojik gerçeklik / Reform ideas and sociological realities in Islamic societies

<https://guneydoguasyacalismalari.com/2023/01/29/islam-toplumlarinda-reform-dusunce-ve-sosyolojik-gerceklik-reform-ideas-and-sociological-realities-in-islamic-societies/>

Mehmet Özay

29.01.2023

İslam toplumlarının veya varlığı kabul edilebilecek şekilde İslam medeniyetinin son dönemde karşılaştığı ileri sürülen kriz/ler/in nedeni konusunda, son iki yüz yıllık süre zarfında farklı coğrafyalardaki entellektüeller, din adamları (*ulema*), siyasetçiler tarafından görüşler ortaya kondu. Bu sürecin devam ettiğine kuşku yok...

Reform ve yenilenme konusunun 17. ve özellikle 18. yüzyıl boyunca gündeme gelen bir yandan Osmanlı Devleti örneğindeki olduğu üzere, Avrupa ordularıyla karşılaşmadan; öte yandan, geniş bir coğrafyaya yayılan Müslüman toplumların ise, sömürgecilikle (*colonialism*) karşı karşıya kalmalarının neden olduğu “geri kalmışlıkla” irtibatlandırılması yaygın bir kanaate tekabül ediyor.

Doğu'dan Batı'ya böylesine geniş bir Müslüman coğrafyada ortaya çıkan ve adına yenilikçilik, reform, tecdid (*renewal*) adları ile anılan unsurların temel hedefinde Batı'lı unsurların özellikle de, Batı Avrupa'lı uluslar nezdinde karşı karşıya kalınan siyasal, ekonomik, toplumsal ve askeri karşılaşmaların Müslüman toplumlar nezdindeki mağlubiyet hissi, indirgemecilik, tanınmama vb. gibi neredeyse tümüyle olumsuzlayıcı, yok sayıcı yaklaşımlarına karşı ayakta kalabilmenin yolları nelerdir sorusuna verilen cevapları oluşturur.

Bununla birlikte, toplumsal yaşamın bizatihi kendisinin değişim olgusundan bağımsız olamayacağı dikkate alındığında, Osmanlı örneğinde Avrupa orduları karşısında gerilemesi öncesinde ve diğer Müslüman toplumların sömürgecilikle yüz yüze gelmeden önceki dönemlerinde, ne türden reform ve yenileşme çabalarının olduğu konusu ve bunların karşılaştırılmalı olarak ele alınması bize önemli veriler sağlayacaktır.

20. yüzyılın farkı

Bu noktada, reform ve yenileşme süreçlerinin özellikle, 20. yüzyıl başlarından itibaren gündeme gelen ulus-devletleşme süreçleri ve bunlara paralel yürüyen boyutlarını şimdilik bir kenara bırakarak geçmişte yaşanan reform, yenileşme çabalarına kısaca bakmakta yarar var. Ancak, şükadarını söylemek gerekir ki, bu iki temel dönem arasında birkaç fark bulunuyor.

Birinci dönemde, Osmanlı Devleti örneğinde olduğu üzere Batılılaşma (*Westernization*) önce çıkarken; kahir ekseriyetiyle diğer coğrafyalarda sömürgecilik üzerinden modernleşme kendini gösteriyor. Yine bölge farklılıkları dikkate alındığında, reform ve yenileşme konusunda entellektüel çabalar sergilenmesini engelleyen uzun erimli savaş ve mücadeleleri unutmamak gerekir.

İkinci dönem açısından bakıldığında ise, Batılılaşma yerine, ulus-devlet ve bunları yöneten siyasal-kültürel elit vasıtasıyla yaşanan modernleşme (*modernization*) ile bu ulus-devlet yönetiminin dışında kalmakla birlikte, modernleşmeyi farklı bağlamları ile gündeme getiren reform ve yenileşmecî Müslüman çevreler, entellektüeller ve düşünürlerin olduğudur.

Tekil bir reform çabası mı?

Öncelikle şunu söylemekte yarar var. Adına reform, yenileşme denilen süreçleri yeksenak bir şekilde ele almak mümkün değil.

Bununla söylenmek istenen husus, birbirinden gayet farklı sosyal ve kültürel yapılara sahip ve bunun yanı sıra, özellikle başta Batı Avrupa sömürgeci yönetimlerin siyasi ve ekonomik yapılaşmaları altında yaşam sürmek zorunda kalan Müslüman toplulukların tepkilerindeki yerellik, bölgeseliktir.

Bu anlamda Müslüman düşünürler, alimler vb. unsurların reform ve yenileşme yaklaşımında bütünlüklü, bir başka deyişle küresel bir yapılaşmanın varlığından söz etmek mümkün gözüküyor.

Bunun temel sebeplerinden biri, kendi yerel, bölgesel koşullarının gerekliliklerinin üzerinde durulup durulmadığı kadar, bir diğeri, modernleşmenin kapsamlı bir şekilde ele alınıp alın/a/madığıyla bağlantılıdır.

Bir başka deyişle ifade etmek gerekirse, ilgili toplumları bir yandan iç, öte yandan dış etkenlerle toplumsal değişme yönünde kendini zorlayan istekler ve taleplerin tüm Müslüman toplumu kapsayıcılığından bahsetmek mümkün değildir.

Öyle gözüküyor ki, bu durum, son iki yüzyıllık geçmişe bakıldığında, reform ve yenileşme olgusu Müslüman toplumların yüzleşmesi gereken temel bir yapı olarak ortada duruyor.

Bu durum, aynı zamanda adına İslam birliği (*pan-İslamizm* veya *İttihad-ı İslam*) denilen siyasal kavramın, ne denli yapısal bir şekilde ele alınıp alın/a/madığını da ortaya koyacak ipuçlarını içinde barındırıyor.

Osmanlı'da reform girişimi

Bir yandan, döneminin şu veya bu ölçüde küresel Müslüman toplumlarını temsil makamındaki Osmanlı topraklarında, -en azından Tanzimat'la birlikte yaşananlar döneminin özellikleri gereği Türk, Arap, Afgan/İran kökenli düşünürleri, alimlerin çabaları gündeme geldi.

Dönem itibarıyla gayet geniş Osmanlı coğrafyasındaki reformcu, yenileşme düşüncelerinin merkezinde temel birkaç fark dikkat çekiyordu.

Öncelikle, Osmanlı bürokrasi teşkil eden devşirme sürecinin ürünü olan yöneticilerin reform yönündeki -resmi anlayışla sınırlı- yaklaşımlarının dışına çıkılması önemli bir dönemece işaret eder.

Bu durumda, aynı zamanda kendilerini, -yeni bir olgu olarak- 'Türklükle' irtibatlandıran çevreler de, Osmanlı devleti ve toplum yapısında birer entellektüel olarak söz sahibi olmaya başladı ve değişim yönünde görüşler gündeme getirdi.

Çeşitlenen reform çabaları

Öte yandan, Osmanlı'daki Tanzimat sürecinden neredeyse bir yarım yüzyıl önce yani, 18. yüzyılın sonlarında Arab Yarımadası'nda Muhammad Ibn Abdul Wahhab'ın çabaları yavaş ancak etkin bir şekilde İslam dünyasının farklı yerlerinde sergilemeye başladı.

Öyle ki, bu etki sadece dönemin Ortadoğu sınırları içerisinde kalmadığı, aksine Hac dolayısıyla bölgeye gelen Sumatralı Hocalar vasıtasıyla özellikle, Batı Sumatra'ya yani, Padang bölgesine dek taşındığı görülür.

Hemen burada, parantez içinde değinilmesi gereken husus, Muhammad Abdul Wahhab'ı belki de diğerlerinden ayıran temel unsur, onun bir metropolde değil, aksine gayet derin bir kırsaldan görüşlerini ortaya koymuş olmasıdır.

Öte yandan, benzer bir dönemde Hint Alt Kıtası'nda Şah Veli Allah (Syah Wali Allah) benzer bir reform düşüncesini hayata geçirmeye başladı.

Hint Alt Kıtası özelinde, 19. yüzyıl ikinci yarısı ve 20. yüzyıl başlarına kadarki dönem kendi başına gayet önemlidir. Birbirine muhalif denilebilecek yapılar Hint Alt Kıtası Müslüman toplumunun İngiliz sömürge yönetiminin modernleştirme yönelimlerine verdikleri karşılıklarla ortaya çıktılar.

Hint Alt Kıtası'nın bir yandan klasik eğitim almış, öte yandan İngiliz eğitimi ile yetişmiş ve İngiliz yönetim ve toplum sisteminin şu veya bu şekilde parçası olmuş kişiler ve bunların oluşturdukları özellikle eğitim kurumları dönemin sosyal, siyasal ve kültürel gelişmelerine alternatif olmalarıyla öne çıktılar.

Malay dünyası

İslam coğrafyasının göz ardı edilmiş, ancak gerek uzun erimli İslami toplum yapıları, gerekse sömürgecilik süreçleriyle girdikleri etkileşimler noktasında gayet önemli olan Güneydoğu Asya Müslüman toplumlarında sömürgecilik özelinde modernleşmeyle karşılaşma bağlamında, reform süreci kendini -yukarıda dikkat çekildiği üzere- 19. yüzyıl başlarında göstermiştir.

Güneydoğu Asya coğrafyasında İngiliz ve Hollanda sömürge yapıları içerisinde yaşam süren ve geniş Malay dünyası olarak adlandırdığımız toplulukların yaşam sürdüğü ve merkez niteliği taşıyan örneğin, Padang (Batı Sumatra), Kuzey Sumatra, Batı Cava, Singapur, Penang vb. yerlerde ortaya çıkan kişi ve oluşumların bu sürece katkıları söz konusudur.

Müslüman toplumların yaşam sürdüğü geniş coğrafi yapı sadece, bu mekânsal (*space*) özelliği ile değil, aynı zamanda bu coğrafyalara anlam kazandıran kültürel farklılıkların ve bu farklılıkların İslam teorisi, düşüncesi ve pratiği üzerindeki etkileri ve verilen cevapların benzerliği kadar, farklılıklarıyla da gündeme geldi.

Söz konusu bu geniş coğrafya üzerinde ortaya çıkan çeşitli birey ve ekollerin ortaya koydukları karşılıkların, cevapların farklılığına yol açan bir diğer etken ise, yukarıda gizli/açık ortaya konduğu üzere bu coğrafyalarda doğrudan veya dolaylı olarak -diyelim ki, siyasi, ekonomik, kültürel ve sosyal egemenlik tesis eden Batı Avrupa uluslarının kendi tekil yönetim, kültür, düşünce yapılarının ürettiği farklılıklardır.

Bu noktada, diyelim ki, Fransız tesiri altındaki Osmanlı ana merkezindeki tepkiler ile İngiliz ve Hollanda tesiri altındaki coğrafyalarda ortaya çıkan düşünce akımlarının birbirinden ayrışması doğal olduğu ileri sürülebilir.

Bunun sağlamasını, bu coğrafyalarda günümüz Müslüman toplumlarının yaşam biçimleri, düşünce yapıları ve hatta pratikleri üzerinde yapılacak karşılaştırmalı gözlem ve analitik çalışmalar ortaya koyacağı umulur.

Söz konusu yaşanan bu -doğal- ayrışmanın sadece, bu toplumların kendilerine has kültürel donanımlarının farklılaştırıcı etkisiyle olmadığı aksine, geçmiş birkaç yüzyıllık dönemde maruz kalınan sömürge yapısının uzantılarıyla ilişkilendirilmeyi hak ettiğini söylemek gerekir.

Benzerlikler bir yana, yukarıda dikkat çekilen özelliklerden kaynaklanan farklılaşmalar bize, temelde ilgili Müslüman toplumların sosyolojik yapılarının İslam düşüncesinin gelişmesindeki rolünün gayet önemli olduğunu hatırlatmaktadır.

<https://gunevdoguasyacalismalari.com/2023/01/29/islam-toplumlarinda-reform-dusunce-ve-sosyolojik-gerceklik-reform-ideas-and-sociological-realities-in-islamic-societies/>